

17. Там само. — Спр. 176.
18. Там само. — Спр. 75.
19. Там само. — Спр. 33.
20. Там само. — Спр. 45.
21. Там само. — Спр. 78.
22. Там само. — Спр. 47.

This article deals with the activity of Kamianets-Podilsky committee of improvement the students' way of life. The article shows the sourcing of this organization, its attempt to provide the students of Kamianets-Podilsky Institute of national education by dormitories, feed, medical service.

Key words: students, committee, institute, feed, dormitory.

Отримано: 14.07.2011 р.

УДК 821.161.2-2.09

Т. В. Корнійчук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

**ЯЗИЧНИЦЬКО-ХРИСТИЯНСЬКІ АСПЕКТИ
МОДЕЛЮВАННЯ ОБРАЗУ ЧОРТА В ПЕСІ
І. КОТЛЯРЕВСЬКОГО «МОСКАЛЬ-ЧАРІВНИК»
(В КОНТЕКСТІ МАЛОВІДОМИХ ДРАМ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.)**

У статті проаналізовано язичницько-християнські аспекти моделювання образу чорта за сюжетом п'єси І. Котляревського «Москаль-чарівник»; вказано, які саме міфологеми (культурні символи) стоять за цим персонажем; акцентовано увагу на семантиці його взаємозв'язків з людьми традиційного суспільства.

Ключові слова: чорт, язичництво, християнство.

Духовна культура кожного народу була і залишається багатющим джерелом для пізнання власної ментальності. Особливе місце у названому випадку посідає система релігійних поглядів, яка, маючи в основі архаїчні етнокультурні елементи, дозволяє відтворити сліди давнього світогляду наших предків, повніше зрозуміти сьогодення.

Наші предки вірили, що весь світ пронизаний потужною надприродною силою. Тому жили з постійною оглядкою на присутніх поруч верховних небожителів та духів, які й визначали їх повсякденну поведінку. Цю силу можна було задобрити або відстрашити за допомогою різноманітних обрядів і ритуалів. З прийняттям християнства носіїв такої енергії прийнято називати «нечистою силою» або «демонами». Подекуди залишки таких вірувань мають місце й сьогодні в житті українського народу.

Система демонологічних персонажів українського народу складає досить великий масив, тому для дослідження доцільніше буде виділити окремих персонаж, докладному аналізу якого власне й присвячена ця стаття.

Образ чорта неодноразово ставав об'єктом дослідження літературознавців, фольклористів. Це насамперед праці Павла Чубинського, Володимира Гнатюка, Івана Огієнка, Галини Лозко та ін.

Пропоную проаналізувати язичницько-християнські аспекти моделювання образу чорта за сюжетом п'єси І. Котляревського «Москаль-чарівник»; вказати, які саме міфологеми (культурні символи) стоять за цим персонажем; акцентувати увагу на семантиці його взаємозв'язків з людьми традиційного суспільства.

Образ чорта має складну амбівалентну семантику. Первісне язичницьке походження цього міфічного персонажа нині майже втрачене. Існують поодинокі думки-припущення щодо цього. «За деякими дослідженнями, — зауважує Валерій Войтович, — чорт — первісно жрець Чорнобога: людина, наділена великою магічною силою, яку дають їй знання, почерпнуті зі стародавніх книг, написаних тайнописом (чертами і різамми)» [2, с. 591].

Галина Лозко вважає, що «образ Чорта у казках можна порівняти з Велесом (наприклад: литовський Велняс — Чорт) — охоронцем скарбів, неперевершеним майстром перетворення (метаморфоз, зміни зовнішності тощо), а також покровителем талантів» [7, с. 63]. Як бачимо, в дохристиянські часи образ чорта ще не мав якогось негативного забарвлення.

З приходом християнства популярності набули апокрифічні легенди, згідно яких чорт разом з Богом брав участь у творенні світу. Ранню редакцію цієї легенди знаходимо у дослідженні Віри Кузнецової: «Егда не бысть неба, ни земли, и тогда бысть одно море Тивириадское, а берегов у него не было. И сниде Господь по воздуху на море Тивириадское и виде узре Господь на мори гоголя пловуща. А тот гоголь - Сотанаил, зарос во [п]ения морской. И рече Господь Сотанаилу, аки не ведае его: — Кто еси? И рече Сотанаил: — Аз есмь Бог. — А меня како наречещи? И отвеща Сотанаил: — А ты Богъ Богом и Господь господствующем... И рече Господь: — Сотонаиле! Понырися в море и вынеси мне земли и кремень. Сотонаил же послуша Господа и понырися в море, и вынеси земли и кремень. И взя Господь землю и песок, разсея по морю Тивириадскому и рече: «Буди на море земля тольста и пространна». И взя Господь у Сотонаила кремень и преломи его наполю. И в правой руке остави Господь у себя, а в левой отдал Господь Сотонаилу. И взя Господь посох и нача бити кремень. И рече: «Вылети из него, крени, ангели и архангели по образу моему и по подобию и безплотнии». И почали от того крени вылетати силы огненныя. И сотвори Господь ангелы и архангелы и вся девять чинов. И виде Сотонаил, что сотворил Господь, и почал тот кремень бити, что дал ему Господь из левья руки. И почали у Сотонаилу вылетати ангелы его, Сотонаилы, себе сотвори силу великую... И виде Сотонаил, яко от Бога поидосте и от всех ангелы славим, и помысли быти равен Богу. И помысли своею гордостью: «Поставлю престол на облацех и буду подобен Вышнему». И ведае Господь мысль его лукавою, и восхоте вергнути его на землю со всею его силою лукавою...» [6].

Сучасний варіант цієї легенди дещо видозмінився, хоча суть її залишилася та ж сама. Так, у Володимира Гнатюка читаємо: «Чорт був

уже перед створенням світа, коли панував загальний хаос і Бог уносився понад водами. Тоді побачив його Бог у піні, зацікавився ним і, довідавшись, що він чорт, узяв його зі собою...Самому чортові нудилося одначе, тому він забажав мати товариство. Бог порадив йому змочити палець у воді і стріпнути позад себе, наслідком чого дістане товариша. Чорт умочив одначе цілу руку і як почав нею тріпати, то назбиралося стільки чортів. Що з них повстало дванадцять хорів. За спонукою чорта вони збунтувалися проти Бога, а Бог за кару скинув їх з неба. Вони летіли до землі повних 40 діб, коли ж Бог сказав «Амінь», - де котрий з них був, там і зостався: у воді — водяник, у лісі — лісовик, у болоті — болотяник, на полі — полевик і т. д. [3, с. 90-91]. За віруваннями, сатана неодноразово прагнув повернутися на небо, однак всі його спроби виявилися марними. Тому він вирішив помститися Богові і за об'єкт помсти обрав людину, створену «за подобою та образом божим». Спокушаючи людину на гріх, нечистий тим самим підштовхує її до порушення Божої заповіді, відвернення особи від Бога.

Можливо, саме звідси бере свій початок легенда про запродаж душі нечистій силі. Згідно з якою людина, яка уклала договір з чортом, може просити у нього за життя чого захоче. Однак після смерті її душа стає власністю нечистого. Своєрідну трансформацію цього мотиву подає у своїй драмі «Москаль-чарівник» І. Котляревський.

З твору відомо, що до Тетяни, яка по від'їзді чоловіка на чумакування залишилася вдома сама, залицяється міський писар Финтик. Під час його чергового візиту до жінки в хату проситься переночувати «солдат-постоялец». Роздратований відмовою господині у вечері, служивий голодний лягає спати. Але випадково чує розмову про заховані в комірчині харчі. Тим часом додому повертається Михайло. Тетяна з переляку ховає Финтика у припічку, пообіцявши випустити після того, як усі поспнуть. Солдат, який стає свідком цих сімейних перипетій, вирішує провчити жінку. Хитрощами, прикинувшись чарівником, тим, хто знається з чортом, він викриває усі таємниці. Про свої надприродні властивості солдат повідомляє господарям у пісні:

Ну, знай, Чупрун,
Что я — колдун,
Ворочаю чертями.
И самым сатаною
Командую, дружок!
Он служит предо мною,
Как маленький щенок.
Что прикажу, все здесь родится.
И пить, и есть, и веселится
Мы примемся сейчас [5, с. 305].

Таким чином, мотив про запродаж душі нечистій силі автор розгортає у формі своєрідного «розиграшу». Проте, навіть така особливість дає можливість побачити, наскільки міцно в свідомості наших предків укорінилася віра в чорта та його вплив на повсякденне життя людини.

Потрібно зауважити, що вищеподаний сюжет неодноразово обігрувався в драмах першої половини XIX ст., більшість з них були на-

писані під значним впливом «Москаля-чарівника» І. Котляревського. Серед них можемо назвати такі, як: «Кум-мірошник, або Сатана в бочці» Василя Дмитренка, «Простак, або Хитрощі жінки, перехитрені солдатом» Василя Гоголя, «Мельник-колдун, обманщик и сват» Олександра Аблесимова та ін. Типологічна близькість зображуваних у цих творах подій може доповнити уявлення про «нечисту силу», описану в «Москалеві-чарівникові».

Слово «чорт» у розмовній мові наших предків було строго табуйоване. Люди намагалися його уникати або замінити іншими словами, щоб не накликати, таким чином, на себе біду. Так, Тетяна та Михайло називають чорта «лихим», «нечистим», «тим, що греблі рве», «тим, що не при хаті згадуючи». Цей список можна доповнити кличками, вжитими у драмах В. Дмитренка, В. Гоголя, А. Аблесимова: «той, що колесо крутить», «той, що з рогами», «старший» та ін. Поряд з цими назвами у творах неодноразово вживаються вирази типу *«цур йому», «пек йому»*. Ці примітивні, на перший погляд, вигуки містять глибоку сакральну символіку. Так, Олексій Соболев зауважує, що «предок привик благоговеть перед своим старшим, ибо он видел в нем не только начальника, жреца и управителя, но и надежного хранителя рода и его интересов. Когда умирало такое лицо, предок не мог примириться с мыслью, что умерший навсегда прекратил свою земную деятельность, и у него является вера в «Рода» или «Чура», под которым он разумел своего умершего родоначальника, заботящегося о его благосостоянии и охраняющего его от действия различных враждебных сил» [10, с. 77-78]. Тому, у даному випадку, вирази є своєрідним заклинанням, яким люди намагалися вберегти себе від небезпеки.

У свідомості наших предків чорт не мав чітко виражених ознак зовнішності. Його наділяли як антропоморфними, так і зооморфними рисами. В одному випадку нечистого уявляли у вигляді низькорослого чоловіка з гачкуватим носом та чорними очима, в іншому — істотою, яка мала хвоста, роги, свиняче рило, курячі або цапнині ноги та ін. Так, Роман з твору «Простак, або Хитрощі жінки, перехитрені солдатом» говорить: *«Я чув, що нечиста сила з рогами»* [11, с. 69]. Хома з драми В. Дмитренка так уявляє чорта: *«Обличчям, не вам кажучи, скидається на вас, куме. Тільки з рогами і хвостом»* [11, с. 416]. У «Москалеві-чарівникові» перед тим, як викликати чорта, солдат запитує в Тетяни: *«Изволь, сказывай, в каком хочешь образе видеть?»* [5, с. 317]. Вона без вагань відповідає: *«Нехай твої старший покажеться паничем Финтиком, що в нашій селі прожива! Та щоб і в такій одежі, яку він носить»* [5, с. 317]. Звісно, що така відповідь була зумовлена самою задумкою розиграння. Але водночас це вказує на те, що в уявленнях наших предків чорт міг змінювати свій вигляд в залежності від потреби. «Переверти всякаго рода и разновидные перекидыши, — зауважує Сергій Максимов, — производятся чертями съ такою быстротою и внезапною стремительностью, какой не въ силахъ представить себѣ людское воображеніе: послѣдовательно проследѣтъ быстроту этих превращеній не можетъ самыѣ зоркій глазъ» [8, с. 11].

Карикатурна зовнішність чорта досить часто доповнювалася його фізичними вадами — глухотою, гучним голосом, кульгавістю та ін. За

віруваннями, причиною цього стало невдале падіння нечистого з неба після вищезгаданого інциденту з Богом на небесах. Так, у творі солдат зауважує, що голос чорта *«сильне грома; когда заговорит, из глаз его засверкают молнии, а из ушей дым пойдет коромыслом»* [5, с. 318].

Вважають, що чорт є майстерним винахідником. З його ім'ям пов'язують винайдення тютюну, горілки та багато інших «нерозумних» забавок. Промовистий натяк є про це й в «Москалеві-чарівникові». Так, Михайло та солдат, досита попоївши, вирішують позмагатися у стрілянні з рушниці. Мішенню для них мав служити припічок, за яким Тетяна заховала Фінтика. Жінка, вкрай незадоволена такими іграми, через зрозумілі причини, говорить: *«От чорт надав забавку! Вікна повибиваєте і стіни продір'явите або двері»* [5, с. 307].

Цікавим є вибір Тетяною й місця з'явлення чорта. На запитання солдата звідки вона хоче, щоб сатана «в виде панича вышел», вона відповідає: *«З-під трипичка»*. Михайла така відповідь дружини дивує, він зауважує: *«О, хитра з біса!»* [5, с. 317]. У цих словах відчуваємо натяк на те, що з-під печі чорт навряд чи може з'явитися. Справа в тому, що піч в свідомості наших предків, за влучним висловом митрополита Іларіона (Івана Огієнка), «стала річчю ритуальною, - це родинний вівтар, де знаходяться боги родинного вогнища» [4, с. 125]. Дія цих богів спрямована на те, щоб захищати усю родину та оселю від нечистої сили.

Перед тим, як викликати нечисту силу, солдат окреслює навколо Тетяни та Михайла круги і наказує *«с круга ни ногой не выступать, а не то быть бедам»* [5, с. 317]. Подібних захисних заходів вживає мельник з твору О. Аблесимова (*«...Стой, ухватись вот за это дерево (Потом очерчивает его мелом) ...Ну, стой же, слышь ли ты, плотно, не трожься и за черту не ногой, а то быть худь»*) [1] і солдат з драми В. Гоголя (*солдат чертит кругом их палкою*) [11, с. 61]. Круг у даному випадку виступає своєрідним оберегом. «Окреслений сакральним колом простір, — зауважує Мирослав Попович, — інший простір, ніж той, що зовні; це нібито два вкладених один в одного просторів, і ті, що зовні, не бачать тих, що у замкненому колі» [9, с. 52]. Особливе значення має й те, що круги були намальовані вуглиною, взятою з печі, яка також має охоронну властивість.

Окрім магічного кола, засобом захисту від нечистої сили люди вважали священну воду та хрест. Сергій Максимов з цього приводу зауважує: *«...въ деревенских избахъ почти невозможно найти таких сосудовъ для питьевой воды, которые не были бы покрыты, если не досчатой крышкой или тряпичей, то, въ крайнемъ случаѣ, хоть двумя лучунками, положенными «крестъ на крестъ, чтобы чертъ не влѣзъ».* Равным образом, среди простонародья нелегко натолкнуться на такого разсѣяннаго или забывчиваго челоуѣка, который, збѣгнувши, не перекрестилъ бы своего рта, чтобы святымъ знаменiemъ заградить туда входъ нечистому духу» [8, с. 4-5]. Так, у творі горілку добуту, немов би, силою нечистого господарі бояться вживати, бо *«может, це така, — як вип'єш, то...»* [5, с. 306]. Тетяна радить для чоловіка її перше перехрестити. Хресне знамення, полюючи на чорта, накладає на двері й вікна Хома з п'єси В. Дмитренка, щоб він бува не потрапив до хати. А Роман з «Простака» В. Гоголя після відвідин нечистого хоче хату посвятити.

Отже, система демонологічних вірувань українського народу пронизує майже всю календарно-обрядову та господарчо-побутову сферу життєдіяльності людини. Першорядне значення у цій системі займають уявлення про чорта. Сьогодні цей міфічний персонаж попри своє дуалістичне походження має переважно християнське забарвлення. Це стосується уявлень про його участь у творенні світу, непривабливих рис зовнішності. Однак особливості взаємозв'язку людей традиційного суспільства з нечистою силою (використання захисних магичних кругів, слів-заклинань) дають нам можливість говорити й про язичницькі аспекти моделювання цього образу.

Таким чином, вірування наших предків в чорта має язичницько-християнську символіку, в цьому полягає етнонаціональна особливість українського народу.

Список використаних джерел:

1. Аблесимов А. Мельник-колдун, обманщик и сват. - [Ел. рес.]. — Режим доступу: http://azlib.ru/a/ablesimow_a_o/text_0030-1.shtml.
2. Войтович В. Українська міфологія / Валерій Войтович. — К. : Либідь, 2002. — 664 с.
3. Гнатюк В. Нарис української міфології / Володимир Гнатюк. — Львів : Ін-т Народознавства НАН України, 2000. — 263 с.
4. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. Історично-релігійна монографія / Митрополит Іларіон. — Вінніпег : Накладом Видавн. Комісії при Товаристві «Волинь», 1965. — 424 с. — [Репринтне вид. - К. : Обереги, 1991. — 424 с.].
5. Котляревський І. Твори / Іван Котляревський. — К. : Держ. видав. худ. л-ри УРСР, 1960. — 360 с.
6. Кузнецова В. С. Дуалистические легенды о сотворении мира в восточнославянской фольклорной традиции. - [Ел. рес.]. - Режим доступу: <http://www.ruthenia.ru/folklore/kuznetsova2.htm>.
7. Лозко Г. Коло Свароже : Відроджені традиції. — К. : Укр. письменник, 2004. — 222 с.
8. Максимов С. В. Нечистая, неведомая и крестная сила / Сергей Васильевич Максимов. — СПб. : Товарищество Р. Голике и А. Вильборг, 1903. — 529 с.
9. Попович М. В. Мироззрение древних славян / Мирослав Володимирович Попович. — К. : Наукова думка, 1985. — 167 с.
10. Соболев А. Н. Загробный мир по древнерусским представлениям. Литературно-исторический опыт исследования древнерусского народного мирозерцания. / Алексей Николаевич Соболев. — Сергиев Посад : Издание книжного магазина М. С. Елова, 1913. — 208 с.
11. Українська драматургія першої половини ХІХ ст. Маловідомі п'єси. — К. : Державне видавництво художньої літератури, 1958. — 428 с.

In the article the aspects of pagan and Christian modeling of devil image in the play by I. Kotliarevsky «Moskal-charivnyk»; the specific cultural symbol which create this image, the attention is accented on the features of his intercommunication with the people of traditional society.

Key words: devil, yazichnictvo, christianity.

Отримано: 29.08.2011 р.